

A félperiféria-vita jelentősége

Hugo Radice fentebbi jelentős és gondolatgazdag tanulmányában nem kevesebbet állít, mint hogy búcsút kell intenünk a centrum–félperiféria viszonyrendszer elemzésének, mert az már nem határozza meg a globális kapitalizmus dinamikáját. A kritikai társadalom-analízis híveiként inkább térjünk vissza az osztálykonfliktus és a termelési folyamat belső elemzéséhez.

Álláspontunk szerint a vilárendszer-elmélet (továbbiakban: VRE) helyes interpretáció esetén nem tér és nem tér el az osztálykonfliktus és a termelési folyamat elemzésétől. A világ azonban változott és változik, aminek a saját alapjain fejlődő, megvilágító erejű tudományos elmélet esetében is elméleti konzekvenciái adódhatnak. Érveink a következők.

A marxi alapozású kritikai társadalomelméletet elválaszthatatlannak tekintettük és tekintjük az értéktöbblet-termelést folytató kapitalista rendszerek polit-ökonómiai elemzésétől, amelyen belül mindig többféle elemzési lehetőség és kutatási eredmény volt mozgósítható. Ezen általánosabb elméleti orientáción belül helyezkedik el a VRE, amely éppen azért kap kitüntetett szerepet, mert módszertanával értékes és megújított utakon járva volt képes elemezni az elmúlt negyven év legvirulensebb fejleményét, a globalizációs folyamatot. *Azaz a tovább egységesedő, homogenizálódó világgazdaság és a heterogenitását újratermelő világtársadalom ambivalens kettősségét* (Szigeti, 2005). Ellentétben Radicével, éppen a centrum–félperiféria–periféria viszonyrendszeréből vezethető le legjobban a globális kapitalizmus dinamikája, illetőleg az a strukturális kapcsolatrendszer, melynek keretei között érvényesülnek a dinamikai elmozdulások. Valóban, „Ez az elmélet a globális kapitalizmus kifinomultabb »történeti szociológiájával« szolgált [ti. mint a modernizációs elmélet antitézisét adó függőségi elmélet – Sz. P.], amely célul tűzte ki, hogy számba vegye a rendszer mint egész (vilárendszer), illetőleg az egyes országok egyedi tapasztalatai közti komplex viszonyrendszert” – írja helyesen Radice. A baj azonban ott van, hogy a VRE – sok szempontból elismert erényei ellenére – félreértette a globális kapitalizmusban az 1970 után végbement változásokat. Egy örökérvényű technikai racionalitás jegyében – elejtve a munka világában történtek megfelelő elemzését – nem képes utakat javasolni a társadalomnak a tőke uralma alóli emancipációhoz. Továbbá, Radice szerint egyéb gyengeségekkel is rendelkezik a VRE: mindenekelőtt azzal, ahogyan az osztályt és az államot a globális

kapitalizmusban felfogja, és ahogy az emancipatorikus potenciált a nemzetállamban mint olyanban (vagy annak valamilyen variánsában) véli felfedezni, nem pedig a társadalomban. A munka világának és a munkatársadalomnak az elemzésére visszatérünk. Ami a nemzetállamot illeti: *az éppen egy osztályokból, azok rétegeiből és státus-csoportjaiból álló nemzeti társadalom állama*, „amely az osztályharcot a rend keretei között tartja” (F. Engels), noha nem ez az egyetlen aktora a világrendszeren belüli változásoknak. Ami pedig a társadalmat illeti: a VRE hagyományban nemcsak nemzeti társadalmakról, hanem tagolt *világtársadalomról* is szó van. Ugyanis közvetítési folyamatok zajlanak le az egyes egyén és a világrendszer között. Nézzük ezt alanyi oldala felől.

A társadalomelméletben *az egyéntől*, a legkisebb elemzési egységtől – amely a hegeli intenzív individuum értelmében nagyon is betölthet történelmi szerepet, szemben az extenzív individuumokkal, ahol elsősorban a sokaság számít – *az emberiségig* számos közvetítési forma és közösségi alakzat található. Ezért beszélhetünk világtársadalomról. Az egyes egyén létezésének számos felületével, vonatkozásával áll kapcsolatban más egyénnel és közösségekkel. Ráadásul a legkisebb és a legnagyobb, az egyes ember és az emberiség – persze nem terjedelmileg, hanem minőségét illetően – egybe is eshet, ahogyan José Martí ezt gyönyörű kifejezéssel mondja: *az emberiség a hazám* (patria es humanidad). Kevésbé költőien, a filozófia nyelvén szólva, az egyes ember is élhet a nembeli lényeg színvonalán, noha az osztálytársadalmakban ez csak keveseknek adatik meg. A globalizáció korában ennek jelentősége még közvetlenebbül belátható, mint korábban bármikor. Az egyén a világrendszerrel kerül érintkezésbe, mégpedig gyakran akaratától és az erről való személyes tudásától függetlenül, mert számos közvetítési forma és strukturális viszony idézi ezt elő, a tevékenységek és a szellemi termékek közötti kölcsönös függés növekedése következtében. Ilyen objektív közvetítés a világpiac, mint a tevékenységek jövedelmezőségének és érték nagyságának meghatározója, és ilyen struktúravizony a nemzeti társadalomban és a világgazdasági munkamegosztásban elfoglalt szocio-ökonómiai pozíció. Ezért iktatódik az egyén és a világrendszer közé az *osztály, a nemzet és a régió*, és ezért vannak az osztályoknak szociológiailag, történetileg és kulturálisan eltérő rétegei és a rétegeknek a legkülönbözőbb csoportjai. A társadalmi tagozódások igen különböző alapokon és igen sokféle formában érintik az egyes ember egzisztenciáját. Minél kisebb egység felé megyünk, annál fontosabbak a személyközi, interperszonális kapcsolatok, s fordítva, minél nagyobb közösségek felé, annál több a személytelen, kulturális közvetítő, s annál inkább az egyén intézményesült struktúrákba és a nemzetközi munkamegosztásba illesztettsége kerül előtérben. A VRE elismeri a világtársadalmat, következésképpen elismeri az osztálykonfliktusokat is, egyéb konfliktuspotenciálok, így a centrum–félperiféria–periféria viszony mellett.

Szerintünk, a kezdetben szükséges és jellemző leegyszerűsítések után az egyes egyéntől a világrendszerig történő közvetítés elismeréséből fakadó önkorrekciót az iskola többé-kevésbé elvégezte. Egyértelműen szakított azzal, hogy a világrendszert – a nemzetállamot kizárólagossá tevő main-streammel szemben – a társadalomtudományi elemzés vizsgálati egységeként akként monopolizálja, mint ami más entitások szerepének vizsgálatát kizárná. Újjítása abban áll, hogy a világrendszer szempontot érvényesíti, és nem abban, hogy mást kizár. Miként azzal is szakított, hogy az államközpontú gondolkodás államközi, nemzetközi kapcsolatokra kiterjesztésével oldja meg az elemzési alapegység megválasztásának kérdését. Különösen az elmúlt 30-40 évben, amikor a kölcsönös függés és érintkezés intenzitása az *államokon túlnyúló* társadalmi, gazdasági és politikai jelenségek sokaságát produkálta, vált elégtelenné az *állami (nemzeti) térbeli keretek közé zárt* társadalmelemzési alap. Ahogy a társadalomtudományok jövőjével foglalkozó, Wallerstein vezette Glubenkian Bizottság jelentése mondja, a hagyományos diszciplínákkal való egyértelmű szakítást új, *globális térbeli vonatkoztatási keret váltja fel*. Ami mégsem jelenti azt, hogy „az államot ne tekintenénk a modern világ egyik kulcsintézményének, melynek jelentős a befolyása a gazdasági, kulturális és társadalmi folyamatokra”. (Wallerstein, 2002. 83–87.) Az elemzés „természetes” egysége, új alapjának megválasztása azonban igényli a radikális perspektíva-váltást: a világrendszer-szemléletet. Míg a liberalizmusban az *egyén*, a konzervativizmusban a *nemzet*, a marxi elméletben az *osztály* a központi kategória, anélkül, hogy utóbbi ne ismerné el az egyén és a nemzet kategóriáinak realitását. Az individuum és az emberiség között pedig a csoportok, rétegek, osztályok, államok, nemzetek, régiók és a világrendszer, mint konkrét egész (konkrét totalitás) közvetíti és artikulálja a mindenkori társadalmi állapotokat. Az értékőbbslet-termelés és elsajátítás egyszerre osztályok közötti és világrendszerbeli függőségi viszonyokon keresztül érvényesül, benne az uralkodó nemzetek és elnyomott nemzetek viszonyával.

Ily módon voltaképpen elesnek (vagy csak néhány szerzőre, esetleg szerencsétlen megfogalmazásra korlátozódnak) Radice ellenvetései.

Kritikáját nem részletezzük, hiszen nem is tételes metakritikát írunk, hanem elsősorban arra mutatnánk rá, hogy *Radice a félperiféria fogalmához kapcsolódó kulcsproblémát elkerülte akkor, amikor elfeledkezett az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés viszonyának tisztázásáról*, amely éppen a centrum-periféria reflexiók meghatározottságon és a közöttük közvetítő közép, a félperifériák létének számbavételén alapul. Ez szerintünk olyasmi, ami nélkül sem tudományos (leíró-elemző), sem pedig mozgalmi (stratégiát kidolgozó) korszerű kritikai elmélet nem létezik. Azért nem, mert „Az a társadalmi realitást, amelyben élünk és amely döntéseinket meghatározza, nem nemzetállamok sokasága konstituálja, melyeknek állampolgárai vagyunk, hanem egy nagyobb entitás, amelyet *világrendszernek* hívunk” (Wallerstein, 2006. 7.). Az elemzés egyik egy-

sége sem hanyagolható el, de a modern tőkés világgazdaság alapzatán nyugvó világrendszer mint mozgásforma határozza meg leginkább annak a történetileg keletkezett komplexumnak a sajátosságait, melyet nemcsak nemzeti társadalmak, hanem milliárdos tőkeerőt képviselő TNC-k és regionális integrációk alkotnak (EU, dél-kelet ázsiai térség, a NAFTA, vagy éppen napjaink Latin-Amerikájában az ALBA törekvések, amelyek résztvevői *de jure* elutasították az USA kezdeményezte szabadkereskedelmi övezet reájuk történő kiterjesztését stb.), mindegyikben munka és tőke antagonisztikus, s megannyi egyéb függőségi viszonyával, centrum – félperifériák – perifériák egyenlőtlen, hierarchizáló rendjével. A félperiféria koncepció magyarázó értékét és egyben empirikus-történeti bizonyítékát látom a jelenkori magyar történelemben is.

A periféria iparosítása az esetek zömében – sajnos – nem a modernizációs teóriák által ígért take off szakaszt követő önfenntartáshoz és utoléréshez, hanem az ipar periferizálódásához, azaz leértékelődéséhez vezetett. A periféria iparosítása az ipar periferizálódása. A közben végbemenő jelentős társadalmi változások, átrétegződések és urbanizációs folyamatok ellenére. A centrum ugyanis a csúcstechnológiák kikísérletezése révén újra és újjá tudja termelni azt a technikai-technológiai rést, amellyel a világgazdasági munkamegosztásban a centrum-termékek révén extraprofitokat zsebelhet be, miközben fokozatosan leértékelődnek azok a termékcsoportok, amelyek előállítására a félperiféria területei szakosodhatnak. Ha az iparosító modernizáció sikeres, akkor stabilizálódás következik be a félperiférián. Ezen államok *közbenső helyzetben vannak a világgazdaság struktúrájában* a centrum és a periféria között. „Ezek [ti. a félperifériák – Sz. P.] az aránytalan cserefolyamatokban csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periferikus országokkal állnak kapcsolatban” (Arrighi, 1992. 145.). Ez persze nem Radice ellen szól, hanem az általa is osztott helyzet leírása. Vitánk döntő eleme, hogy hasznos-e és miért, mennyiben hasznos elméleti fogalom a félperiféria?

Nézzük ezt röviden Magyarország példáján. A magyar gazdaság és társadalom hosszú távú teljesítménye (1860-tól 2009-ig) a rövidebb, utóbb konjunkturálisnak bizonyuló ingadozások ellenére sem igen változott 4-5-6 százalékpontnyinál többet, még az államszocializmusból az újkapitalizmusba történő áttérés, formáció-visszaváltás nyomán sem. Az új rendszer teljesítménye globálisan nézve nem múlja felül a régiét, viszont *a lényegében ugyanannyit sokkal polarizáltabban, igazságtalanabban osztja el*, éppen a tulajdonviszonyok megváltozásából levezethetően. A világrendszer geopolitikai erőviszonyai döntő jelentőségűek voltak az államszocializmusok megdönthetőségében, az 1979-80-tól offenzív neokonzervatív hullám és az önsors-rontó, rútt gorbacsovi politika következtében¹. Nézzünk néhány tényezőt a VRE elemzési szempontjai közül. Az *adósságsapda*, amelybe hazánk beleszaladt (65 nem-centrumbeli országgal egyetemben), nem más, mint az erőforrások világrendszer szintű

„önkéntes” áthelyezése a félperifériáról és a perifériáról a centrumba. Előbbi ugyanis rendszeres pótlólagos jövedelmekhez jut az utóbbiaktól. A belső osztályviszonyokban pedig a rendszerváltás következtében egyfelől *óriásira duzzadt a hazai ipari tartaléksereg* (az aktív népesség az 1989 előtti 4,8 millióról hivatalosan mára 3,2 millióra – a fekete gazdasági részleges foglalkoztatottságot is figyelembe véve némiképp kevesebbel – csökkent). Másfelől tömegesen integrálatlan, under-class rétegek jelentek meg, a nagy számú roma népességgel az élen, a folyamatosan fogyókúrára kényszerített jóléti állami kompenzációk csökkenése mellett. Tehát a köztulajdon népesség-eltartó képessége sokkal magasabb fokú volt, mint az eredeti jövedelem-átcsoportosítással, privatizációval és kárpótlással létrehozott magántulajdoné. Nem mindegy, hogy a gazdaság felett magán-hatalom érvényesül-e, vagy valaminő öngazgatási eszménynek ugyan meg nem felelő, de mégiscsak közhatalom, mint 89 előtt. Az már végképp az átalakulást levezénylő magyar politikai osztály saját maga számára is kedvezőtlen döntéseinek következménye, hogy felszámolva a szövetkezeteket és ezzel aláásva a velük szimbiózisban élő háztáji gazdálkodás rendszerét, tömegeket a félproletár létből *a proletár létbe süllyesztettek*, miáltal ezen népesség önreprodukciós képességét ásták alá. Ahogy „a dinamikus, változéképes Kelet-Ázsia, és a stagnáló, egyre kevésbé adaptív Afrika, a munkaerő-tartalékok Afrikája” összevetésekor Arrighi kimutatta, a vegyes forma, a részleges proletarizálódás a tőke számára (is) kedvezőbb, mint a termőfölkedek kisajátító teljes proletarizáció. Utóbbi mellett a kizsákmányolási ráta (m/v) mindenképpen alacsonyabb marad, mint a félproletár lét öngondoskodása esetén. (Egy nagyon magas kizsákmányolási ráta már a tőkefelhalmozásra is negatívan hathat vissza, hiszen az effektív kereslet csökkenésén keresztül aláássa az össz-tőke értékesülési folyamatát, és végső soron a tőke túltermeléséhez vezet.) Az átalakulások elsődleges haszonélvezője az újbурzsoázia, amelynek felső része oligarchikus gazdagsághoz jutott, továbbá státuszpozíciói és jövedelmi szintje révén a multinacionális tőke működtetésében jelentős szerepet vállaló gazdasági-pénzügyi technokrácia. Azonban a világgazdaság hierarchikus szerkezetében változatlanul a félperiféria pozíciójában maradtunk (Szigeti, 2009 és 2010). Csak nagyon kedvező objektív és szubjektív körülmények együttesének fennállása esetén lehetséges a centrumhoz történő felzárkózás, mint amilyen Olaszországé vagy Japáné volt. Azonban lecsúszni sem könnyű. Félperiférikus létünket a nagy átalakulásban is őrizni tudtuk.

Azt a (hegeli)-marxi elvet, hogy egy konkrét totalitás mozgásformáját – in concreto a modern tőkés világrendszerét – annak belső ellentmondás-rendszere felől lehet leginkább adekvát módon megközelíteni, senki sem kívánja kétségbe vonni. Hogy az „*ellentmondások csomóvonalát*” (Hegel) megragadhatjuk, amelyek egy társadalmi rendszert vagy annak akár döntő fontosságúvá előlépő egyes alrendszereit (gazdaságát, politikait, kulturálist) egyensúlyi állapotából kibillenthetik – ennek ismeretelméleti

feltételei vannak, s a következmények roppant gyakorlatias, mozgalmi-politikai kihatásokkal járnak. Ebben az értelemben a tudományos elemzés (marxizmus) helyessége egyben a hatékony mozgalmi marxizmus előfeltétele. A valóságról való adekvát tudás nagyobb hatalmat biztosít az adott feltételek közötti cselekvés szabadságfokához, mint a véletlenek vagy a spontaneitás „szabadsága”.²

A komplex ellentmondások – az erőviszonyok és belőlük kiolvasható tendenciák – elemzése nem hiányzik a félperiféria koncepcióját megújító G. Arrighi munkásságából. Elég itt figyelembe vennünk, ahogy retrospektív életút interjújában (*Eszmélet* 84. 95–128.) a huszadik századi munkásküzdelmeknek a világrendszerrel való összefüggéseit elemzi. A lenini forradalomelmélet az imperialista versengéshez, a nemzeti, a gyarmati és az osztálykérdés egymásba játszásához és a világháborúhoz kötődött. Eltérően az elmaradott, cári Oroszországtól, Skandináviában és az angolszász világban a munkásmozgalom, a munkásság kollektív ereje a fejlett kapitalizmus terméke volt, háborús vereségek nélkül és a centrum helyzeti, világgazdasági előnyeivel, munkaerő-újratermelési színvonalával, komoly forradalmi elkötelezettség nélkül. Két hegemonia ciklus is összeköthető ezen fejlődési pályával, a viktoriánus Angliáé, majd az I. világháború után felemelkedő és 1945 után hegemonná váló Egyesült Államoké. Közép-Európa (Németország, a Monarchia), Olaszország munkásmozgalmi viszont nem, vagy legalább is kevésbé pacifikált talajon fejlődtek ki, az aktív munkásság és az ipari tartalékhadsereg között sokkal ingatagabb egyensúllyal, mint Északon. Következésképp a világrendszerbeli pozíciók kihatnak a mozgalmak szerveződésére és stratégiai célkitűzéseikre.

Nem hozunk több ellenbizonyítékot. Konklúzióink: nem elhanyagolt probléma a VRE-ben a külső (centrum – félperifériák – perifériák) és a belső, nemzeteken belüli osztályviszonyok elemzése, valamint a nemzeti, etnikai és a nemek közötti viszonyok kölcsönhatásos elemzése. Az I. világháborúban vesztes országok geopolitikai alárendelődéséből jöttek a forradalmi kísérletek, hullámok, miközben a reformizmus és a forradalmiság dilemmája végig feszítette a munkásmozgalmat és a belső osztályharcot. Jelzésként had említsek itt három német gondolkodót: Eduard Bernsteint, Karl Kautskyt és Rosa Luxemburgot. Egyikük teoretikus fellépése sem a véletlen vagy az eszmék önnemzésének eredménye, hanem a viszonyok és potenciális cselekvési perspektívák gondolati kifejeződésének következménye. Nem egyenértékűen. Leninnek az imperialista ökonomisták (Pjatakov, Buharin stb.) elleni polémiájának módszertana nem sokban különbözik attól, ami a VRE-nek is konstans nézőpontja: a gazdasági, társadalmi, politikai, nemzeti-nemzetiségi és kulturális ellentmondások koncentrálódása, kondenzációja vezet a nagy horderejű változásokhoz. („Tiszta proletárforradalom pedig nincs, aki erre vár, sohasem fogja azt megérni” – írta Lenin egy proletárforradalmakkal terhes korban). Lenin éppen a

világrendszer hierarchizálódása jelentőségének felismerője, első igazi marxista teoretikusa, aki egyesíteni akarta a centrum-munkásmozgalmát a félperiféria ellenállásával. Abban az értelemben sikertelenül, hogy a szovjet-orszós kísérletet nem követték és támogatták világforradalmi (centrumbeli) folyamatok³. 1968 óta pedig „Nyugaton a helyzet változatlan”, nincs objektíve forradalmi helyzet, több mint negyven éve a hatalmi megmerevedés-befagyás állapota érvényesül. Pedig már húsz éve túl vagyunk a hidegháborús viszonyok Herbert Marcuse leírta pacifikálásán, atompattján. A fejlett, centrum-kapitalista országok belső viszonyaiban a pluralista demokrácia közegében és a represszív tolerancia jegyében közömbösítődnek az osztályellentétek, miközben a „domináns narratívákat” osztályszempontok vezérlik és hatják át – mutatta ki Slavoj Žižek: *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat* című munkájában. Az osztályharcot manapság egyoldalúbban vívják, mint korábban, hiszen a tőkés vállalkozások és a spekulatív pénzügyi- és hitelműveletek (subprime) révén csődbe jutó bankok veszteségeinek társadalmasítása – a progresszív adóztatás likvidálásának és a nyereségek totális privatizálásának korszakában – eléggé aszimmetrikus politikai erőviszonyokat mutatnak. A munkásság (vagy napjainkban még inkább a nagyüzemileg nem koncentrált, de bérmunkájából élő *munkatársadalom*) osztállyá szervezettségének gyengeségét, pusztán magában való létét mutatja (Klasse an sich állapot). Nem törekszenek a munka társadalmi felszabadítására, maximum a tőke kezdeményezéseivel szemben lépnek fel korlátozó, sztrájkoló ellensúlyként. Nem új, hegemon erőként, ellen-társadalomként. Ha a nyugati baloldal – mint ezt sokáig állították – az államszocializmus ballasztja nyomta, akkor ettől már 20 éve megszabadulhatott volna. Sem a marginálisok, sem a zöldek, sem a feministák nem csináltak forradalmat; periférikus erőt képviselnek az antikapitalista, rendszerkritikai mozgalmak. Az új társadalmi mozgalmak pedig képtelenek arra, hogy a munkás- és kommunista mozgalmak által maguk mögött hagyott űrt betöltsék. Miért van ez így? A magyarázatot a világrendszer mozgásában kell keresnünk. Itt érkezünk el az úgynevezett *egyenlő és egyenlőtlen fejlődés* problémájához. Éppen ahhoz a kérdéshez, amely a tőkés társadalmi forma meghaladásának – és nem premodern visszavételének!! – a lehetőségeit kereső marxista hagyományhoz, Marx, Lenin, Gramsci, Castro, Guevara, Mészáros problémájához jut, mégpedig a világrendszeren belüli mozgások és perspektívák vizsgálatával.

A „marxista évszázad” a párizsi kommüntől 1968-ig, vagy a nicaraguai forradalomig (1979) tartott. Ezen belül az *egyenlőtlen fejlődés* → *leggyengébb láncszem* lenini paradigmája kiterjedt magyarázó értékkel bírt, sokáig igazolódott (1917, 1919, a népi-demokratikus kezdetek 1948-49-ben, a kínai /1949/ és a kubai forradalom /1959/, a gyarmati felszabadító mozgalmak sikerei vonatkozásában. Az élet a félperifériákon (és csak néhol a perifériákon) kiélezettebben koncentráta a különböző ellent-

mondásokat, mint a gazdaságilag fejlett, a világrendszerben kitüntetett helyzetben lévő országokban. Utóbbiakban mindig több erőforrás áll rendelkezésre a feszültségek kezelésére és a rendszer stabilizálására. Hasonló a helyzet napjaink Latin-Amerikájában, amelyben nem a periféria elmaradott országai, hanem a viszonylagosan elmaradott-fejlett országok próbálnak autonómiát találni az USA hegemonizmusával szemben. Némelyeknél „A világban mutatkozó aszimmetriák és egyensúlytalanságok oka: a kapitalizmus” (Evo Morales), másoknál „a XXI. század szocializmusa” (Hugo Chávez) emancipatorikus plebejus demokratizmusa, a kirívó társadalmi igazságtalanságokkal szembeni fellépés jegyében. A félperifériák forradalmait vagy reformokon keresztül kibontakozó, kapitalizmust átalakító törekvéseit azonban sohasem követte a „gall kakas harsonája”. A centrumot a félperifériák kísérletei felől nem lehetett forradalmasítani, ahogyan a falu sem kerítette be a várost – hogy felidézzük Mao egykori stratégiáját (melyet a „perifériáról történő elhalászás” szovjet elgondolásával szemben próbált érvényesíteni az ötvenes-hatvanas években). Sokba került a Szovjetunióknak – talán a létébe is – ez az utóbbi „ultra vires” program, mert a különböző afrikai és harmadik világbeli szocializmusok (saját alapjuk hiányában) fenntarthatatlannak bizonyultak, miközben a szovjet lakosság életszínvonalának „kullogizmusával” otthon ásták alá a szocializmus eszméjét. Tragikus sorsú, s minden erkölcsi példaszzerűsége ellenére sem bizonyult járható útnak, a „csináljunk sok kis Vietnámot” gerilla-forradalma, amely a legelmaradottabb, legkiszákmányoltabb *perifériákon* akarta fellobbantani a forradalmi tudatosság lángját („forradalom a forradalomban”). Objektíve nem létező forradalmi helyzet hiányában (per definitionem: az uralkodó osztályok nem tudnak a régi módon uralkodni, az elnyomott osztályok pedig nem akarnak a régi módon élni, ezért össznézeti, társadalmi válság alakul ki – Vlagyimir Iljics Uljanov), ilyesmire a volt gyarmatokon vagy a perifériák országaiban, az alulfejlettség talaján ritkán került sor.

Az ellentmondások halmozódásának legvilágosabb példája 1917 maradt, ahol a nagyvárosokban koncentráldott proletár és nincstelen lét, az agrár-, a nemzeti-nemzetiségi, a gyarmati kérdés és a háború szörnyűsége együtt szülték meg az első átütő erejű, de befejezetlenül maradt antikapitalista kísérletet. Torzó maradt, ne feledjük azonban, hogy a dekabristák, a narodnyik-anarchisták után a proletárforradalmár szovjetek (munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjei!) már a forradalmárok harmadik nemzedékét képviselték a kettős forradalomtól terhes korhadó cári birodalomban.

A hetvenes évektől – az 1968-as csehszlovákiai bevonulást követően, és az 1981-es lengyel szükségállapot bevezetése után – a Szovjetunió végképp elvesztette egykori példa-szerepét, és a Kínával való öngól értékű (mert geopolitikai jelentőségű) szakítással együtt a nyolcvanas évtized végére hanyatlásnak indultak a „létezett szocializmus” országai.

Az októberi forradalom elvesztette történelmi felhajtó erejét – állapította meg 1984-ben az akkor még világméretekben befolyásos Olasz Kommunista Párt.

A külső, világrendszer-szintű centrum–félperiféria–periféria kapcsolatrendszer dinamikája nélkül napjainkban végképp nem érthetőek sem nálunk, sem másutt egy nemzetállam belső társadalmi változásai, az osztályviszonyok változásai. Így Latin-Amerika jelentős részének baloldali fordulata sem. Kuba, Chávez Venezuelája és Morales Bolíviája mellett a rózsaszínű országok is egyértelműen függetlenedési és emancipatorikus törekvések hordozói; noha az egykor szakszervezeti vezető Lula Brazíliája, a kontinens legbefolyásosabb állama, éppen jelentős tőkés gazdasági hatalommá vált. A térségben a baloldali szellemi hegemonia plebejus-demokratikus morálra és progresszív kulturális, irodalmi-művészeti tradíciókra támaszkodhat (pl.: Gabriel Garcia Márquez, Mario Vargas Llosa, Isabelle Allende művei; a jelenbe integrálódó Simon Bolívar-i tradíció, vagy éppen Mészáros István műveinek hatása stb.).

A félperifériák (Kelet-Közép-Európa, Kína, Közép Amerika, Latin-Amerika) azonban ettől még nem a paradicsom felé vezető félutat jelentik, ahogy ezt Radice ironikusan felvetette, hanem éppen azokat a színteret, ahol a tőkés rendből való kilépési kísérletek feltételei összeszerveződtek – eltérően a centrum országoktól.

A centrumban a gazdasági fejlettség és a polgári politikai rendszerek bejáratott mechanizmusaihoz kapcsolódik az az előnyös helyzet, melyet az egyenlőtlen csere (értéktöbblet transzfer) és a válság-áthárító mechanizmusok biztosítanak. A pótlólagos erőforrások pedig a fejlettség talaján közömbösítették a meglévő társadalmi ellentmondásokat. *Ez az egyenlő fejlődés.* Magas gazdasági fejlettség, meglévő, de a rendszer keretei között tartott társadalmi ellentmondások, mert kialakították azok politikai feldolgozási mechanizmusait a pluralista, tehát szabad szerveződési lehetőségeket biztosító polgári demokratikus intézményi keretek között. Mivel minden részprobléma artikulálható és kifejezhető, ezért a feszültségek nem, vagy csak kevéssé generalizálódnak, nem idéznek elő robbanásokat, következésképpen nem veszélyeztetik a rendszerintegrációt. Az állami-politikai rendszer probléma-feldolgozó képessége a feszültségek megoldásához vagy legalábbis kompromisszumos túléléséhez elegendő outputtal rendelkezik, leszerelően hat sokféle, tömeges méretű radikalizmusra. Ezért van az, hogy a baloldali radikalizmus csak marginális, a rendszert megkérdőjelezni nem képes potenciálokkal rendelkezik. Partikuláris módon és célokra szerveződnek az oppozíciós mozgalmak is: csak a környezetvédelemre, csak a bér-munka védelmére, csak kisebbségvédelemre, csak a nőkérdésre, csak a biodiverzitás fenntartására, vagy valaminő anti-politikai vagy absztrakt állam-ellenes, anarchista, szindikalista platformra. Nincs közös gondolati alapja kritikus cselekvésüknek. „Egy-tényezős” mozgalmak, az önmaguk emelte börtönbe zártan élnek, amikor rendszer-neutrálisan fogják fel azt a

problémahalmazt, amivel szemben szerveződtek. Az izoláltan megjelenő tényezők sokfélesége az egydimenziós gondolkodás sokfélesége, amelyet az osztálytudatos polgári pártok könnyen kijátszanak velük szemben, vagy (részlegesen) könnyen teljesítik követeléseiket.

Eltekintve most az 1870-es Kommüntől – amely azért nem csekély mértékben a német támadás következménye volt –, felteendő a kérdés: volt-e egyáltalán a világ legfejlettebb régióiban, élenjáró nemzeteinél, az egyenlő fejlődés alapzatán a tőkés rendszert transzcendáló kísérlet?

Wallerstein szerint egyértelműen igen, amikor 1968 világforradalmát jellemzi. Az 1789-től eredeztethető centrista liberalizmus által dominált két évszázados geo-kulturális hegemonia kohéziójának alapjait ásta alá 1968 világforradalma, amely a modern világrendszer történetében a befejező hosszú fázis kezdete (Wallerstein, 2006. 6–7.). Úgy véli, hogy a 68-as forradalom kulturális sokja az egyetemi világban nagyban hozzájárult a világrendszer-elmélet kialakulásához, amennyiben akkortól kezdtek kétségbe vonni világszerte a fennálló tudásstruktúrákat. Megnyílt a társadalomtudományi kutatási mező olyan addig elhanyagolt, új problémák felé, mint a nőkérdés, a kisebbségek, az indián népesség vagy a szexuális orientációk kérdése (uo. 32–33.)⁴.

Véleményünk szerint azonban bármilyen jelentős kulturális sokkot okozott 1968 – s ezt a rákövetkező ellenhatás ereje, a neokonzervatív offenzíva is megmutatta –, *csak ideiglenesen, negatívumot hozó fennálló hatalmakat, tehát a hatalom megragadásának pozitív fázisáig sem jutott, nemhogy az ellentársadalom létrehozásának kísérleti fázisába, amely a tapasztalatok szerint döntően a félperifériák sajátja.* Vagyis: az egyenlőtlen, polarizáló és hierarchizáló tőkés világgazdaságban a félperiféria viszonyrendszere hordozta a legtöbb rendszer meghaladó potenciált, *nem* a perifériák és *nem* a centrum. Épp ezért a VRE szempontjából döntő kérdés: egybe eshet-e az erővonalak vektora a félperiférián és a centrumban? A nemzetállami korszakban ez nem így volt. Tizenkét évvel ezelőtt ezért írhattuk az *Eszmélet* 37. számában: „Hipotézisem szerint: a tőkés világgazdaság (»économie-monde«) egységének és a nemzeti és regionális fejlettség szempontjából hierarchikus világgazdaságnak (»système mondial«) csak az együttes meghaladása lehetséges. A gazdaságilag és politikailag egyenlőtlen fejlődés a világgazdaság ellentmondásai következtében a félperifériákon ismét előállíthatja a nyers, politikai szocializmusok újabb kiadásait, kísérleteit, de amennyiben azok nem tanulnak elődeik hibáiból, továbbá elszigeteltek maradnának a fejlett világ antikapitalista mozgalmaitól – ha tetszik az egyenlő fejlődéstől –, akkor valószínűleg újfent képtelenek lennének civilizációs értelemben áttörést hozni. A későkapitalizmus megszűntetve-megőrzéséhez, tehát meghaladásához az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés vektorának egy irányba kell hatnia.” E tekintetben a centrum antikapitalista baloldala adós maradt, nem tudott magasabb rendű alternatívát felmutatni, mint ahogy ez Közép-Kelet Európa kísérleteinél történt.

Ha a globális liberálkapitalizmus új feltételrendszerrel jelent a tőke értékesülésében, nem kedvez-e ez annak, hogy az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés – száz év után – egy irányba mutathasson?

Hiszen a nemzetállami keretek között érvényesült pacifikálási technikák erodálódtak, a nemzetgazdaságokat gyakorta felülmúlja az ellenőrizhetetlen transznacionális korporációk (TNC-k) ereje. A profit egyre nagyobb hányada realizálódik a világpiacon (20–25%), és teremti meg az élethelehetőségek bőségét az egyik osztály számára, míg a szerény vagy ínséges élethelehetőségek közösségét a munkatársadalom (Arbeitsgesellschaft) sokaságai számára. A kölcsönös függés erősödése, a kommunikáció forradalma és ennek következtében az érintkezési formák megsokszorozódása talán több kedvező fejleménnyel kecsegtet e téren, mint ahány nehézséget okoz, mondjuk a politizálódási folyamatban, a helyi, közvetlen tapasztalatok jelentőségének aláértékelésével. Bizonyos azonban az is, hogy egy ilyen kedvező fejleményre csak akkor kerülhet sor, ha a világtársadalom progresszív erői össze tudnának fogni, hogy féken tartsák a minden társadalmi viszonyt, így az ember-természet viszonyt is áruviszonnyá alakító és maga alá gyűrő profithajszát, az emberi társadalom jövőjének és a jövő generációinak érdekében. Ehhez az egészséges környezetért, a bio-diverzitás megőrzéséért, az üvegházhatás mérsékléséért éppen úgy *gazdasági, politikai és ideológiai-kulturális síkon is harcolni kell*, mint a munkaerő reprodukciós színvonala emeléséért, az anyagi és szellemi javakhoz történő hozzájárulás demokratizmusáért, a női emancipációért. Kapitalizmus, kritikus megoldások szorgalmazása nélkül – ez nem fog menni, mert e nélkül még a problémák megértéséig sem lehet eljutni.

A modern tőkés világgazdaságon nyugvó világrendszer – egy történetileg keletkezett, fennálló, gazdagodó majd felbomló szociális rendszer – belső egyensúlyának megbomlása előre aligha látható pontosan, aligha látható, hogy hol és mikor fog ez (újra) bekövetkezni. Hogy előbb-utóbb bekövetkezzen, arra komoly zökkenők, vissza-visszatérő jelek utalnak. Ha egy gazdasági-társadalmi formáció túl sokszor megbillen és tartósan nem képes visszanyerni stabilitását, akkor strukturális válságba kerül. Ha többé már nem lesz képes önkorrekciókkal visszatérni a saját alapjain történő reprodukcióhoz, akkor bifurkációs pont, útelágazás következik be. Hogy ez visszafelé, premodern viszonyok felé, az anarchiába torkolló káosz („Bellum omnium contra omnes”), vagy akár az önmegsemmisítés felé, esetleg egy termékeny és humánus új egyensúlyi állapot felé ágazik el, az nagymértékben a történelem cselekvő szubjektumain fog múlni. Akiknek akkor az emberiséget kell képviselniük. Ontológiai jelentősége lesz az ismeretelméletileg adekvát válasznak, a tudás-struktúráknak.

Arrighi, Giovanni (1991): World Income Inequalities and the Future of Socialisme. *New Left Review* 1/189., IX-X.

Arrighi, Giovanni (1992): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* 15–16. sz.

Harvey, David (2009): A kapitalizmus kanyargós ösvényei. Interjú Giovanni Arrighival. *Eszmélet* 84. sz.

Krausz Tamás (2008): *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Radice, Hugo (2010): Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet* 85. sz.

Szigeti Péter (2005): *Világrendszerneközben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Szigeti Péter (2009): A jogállami átmenet és a rendszerváltás-értelmezések problémái. In: Bayer József (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve: Kihívások és változások*. MTA PTI, L' Harmattan, Budapest.

Szigeti Péter (2010): A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben. (megjelenés alatt)

Wallerstein, Immanuel (és szerzőtársai) (2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Napvilág, Budapest.

Wallerstein, Immanuel (2006): *Comprendre le monde. Introduction à l'analyse des systèmes-mondes*. La Découverte, Paris.

Žižek, Slavoj (2009): Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat. Szeptember 11. tragédiájától a pénzügyi összeomlás bohózatáig. *Eszmélet* 84. sz. Melléklet.

Jegyzetek

¹ A helyzet jellemzések (lásd például Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán /szerk./: „Peresztrojka és tulajdonáthelyezés”, *Ruszsztikai Könyvek XII.*, Budapest, 2003. 52–102.) a rút jelzőt annak szánjuk, hogy az SZKP KB főtitkáráról Krausz tanulmánya dokumentumokkal igazolhatja, hogy alapvető közgazdasági kérdésekben olyan járatlan volt, hogy azt is képtelen volt megérteni, hogy a részvénytársaság – magánvagyonok részvényformában történő összpontosítása a tőkefelhalmozás érdekében – magántulajdoni forma. Satalin akadémikus tanmeséje után sem tudta felfogni, hogy a magántulajdon 150 éve nem azt jelenti, hogy egyetlen természetes személy a tulajdonos (69–71.). Persze a dolog fonákja is rút: milyen párt volt az, amelynek ilyen felkészültségű főtitkárt sikerült kitermelnie magából?

² Ez akkor is igaz, ha Georges Sorel anarchoszindikalizmusa a mítosz-alkotás szerepét a baloldalra akarta áttütni, vagy éppen Lukács György is foglalkozott a Robespierre-féle Legfelsőbb Lény (Être suprême) evilági kultusza megteremtésének problémájával, a francia forradalom stabilizálása érdekében.

³ Egyetértően hivatkozhatunk Krausz Tamás: *Lenin* (2008) c. monográfiájára, melyben főhősét az orosz történelem sajátosságait a világrendszer felől közelítő teoretikusként és politikusként mutatja be. (Lásd különösen 108–117.) Ugyanakkor az egyenlőtlen fejlődés lehetőségeit nem lehet túlértékelni és elszakítani az egyenlő fejlődés problematikájától.

⁴ Azt, hogy a hagyományos rendszerellenes (kommunista, szociáldemokrata, nemzeti felszabadító) mozgalmak hatalomra jutásuk (vagy jelentős befolyásuk) után miért és miben keltettek csalódást, illetve, hogy a szerző milyen három szekuláris, évszázados tendenciákhoz kötötte a *világrendszer biztonságának megrendülését, illetve a nemzetállami struktúrák delegitimálódását*, bemutattuk az „Újszocialista alternatíva – a baloldali radikalizmus perspektívái” c. fejezetében, (2005) 254–261. Ebbe a vonulatba tartoznak Wallerstein újabb válságelemzései is, például „A kapitalizmus a végét járja” (*Eszmélet*, 80. szám), vagy a 2010. februári budapesti előadása a Zrinyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen. Empirikusan nem egészen bizonyított azonban, hogy az 1967/73-mal kezdődött 4. Kondratyev-ciklus hanyatló (B) ágában van-e a világgazdaság ma is, tehát immár minimum 37 éve, vagy pedig az 5. hullám (A) szakasza már korábban elkezdődött.

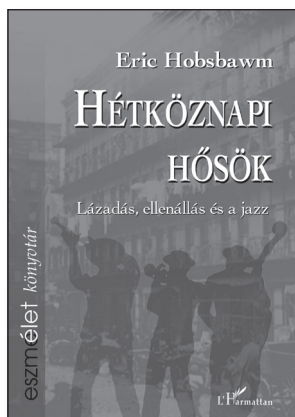
Eric Hobsbawm:

Hétköznapi hősök.

Lázadás, ellenállás és a jazz

Eszmélet Könyvtár

L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2009

Ez a könyv gyakorlatilag csak olyan emberekről szól, akiket rendszerint legfeljebb családjuk, szomszédai, illetve a modern államokban az anyakönyvi hivatalok tartanak számon. Olykor a rendőrség is ismeri őket, vagy „megrendítő, különös történetekre” vadászó újságírók írnak róluk. Néhány esetben nevük teljesen ismeretlen és mindörökre homály fedi: így például azoknak a férfiaknak és nőknek a kilétét, akik a frissen felfedezett Újvilágból Európába és Afrikába

hozták az addig ismeretlen növényeket. Akadnak köztük olyanok, akik zártabb vagy helyi közösségekben játszottak szerepet: az utcán, a faluban, a kápolnában, a szakszervezetben, az önkormányzatban. A modern média, zene és sport korszaka személyes jelentőséget nyújt olyan szereplőknek, akik korábban névtelenek maradtak volna.